

Жумалиев С.С.

СТРАТИФИКАЦИЯ МАСЕЛЕЛЕРИНИН ТҮРКОЛОГИЯДА ИЗИЛДЕНИШИ

Жумалиев С.С.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ СТРАТИФИКАЦИИ В ТЮРКОЛОГИИ

S.S. Zhumaliev

PROBLEMS OF RESEARCH OF STRATIFICATION IN TYRKOLGY

УДК:809.434(575.2)(043.3)

Макалада тил илиминдеги стратификация теориясынын маселелеринин түркологияда изилдениши жана тилдин деңгээлдери боюнча стратификациялык изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүнүн негизги багыттары иликке алынат.

Негизги сөздөр: *стратификация, лексикалык стратификация, генетикалык стратификация, хроно-топологикалык стратификация, релеванттуу критерий, ареалдык критерий, корреляция, страт.*

В данной статье рассматриваются вопросы исследования теории стратификации в тюркологии и основные направления стратификационных исследований по языковому ярусам.

Ключевые слова: *стратификация, лексическая стратификация, генетическая стратификация, хроно-топологическая стратификация, релевантный критерий, ареальный критерий, корреляция, страт.*

This article deals with the study of the theory of stratification in Turkology and the main directions of stratification studies on linguistic tiers.

Key words: *stratification, lexical stratification, genetic stratification, chronotopological stratification, relevant criterion, areal criterion, correlation, stratum.*

Жалпы тил илиминде стратификация теориясынын маселелери социоллингвистика менен тыгыз байланыштуу каралып келгени белгилүү. Айрыкча 20-кылымдын 2-жарымында бул багыттагы изилдөөлөрдүн ареалы бир топ өсүп, тилдик системанын көп баскычтуу деңгээлдери боюнча стратификациялык изилдөөлөр жүргүзүлө баштаган. Анын негизинде тил илиминде тилдик системанын функционалдык дифференциясы жана анын социалдык-коммуникациялык функциясына карата стратификациялоонун натыйжасында функционалдык стратификация, тилдик системанын көп баскычтуу деңгээлдери боюнча стратификациялоону тажрыйбалоонун натыйжасында лингвистикалык стратификация, андан бутактанып лексикалык жана семантикалык стратификация сыяктуу багыттары пайда болгон. Бирок мындай изилдөөлөрдүн максаттарына жараша лингвистикалык стратификация теориясына байланыштуу атайын иштелип чыккан бирдиктүү илимий-теориялык жана практикалык жоболору, принцип-критерийлери аныкталган эмес.

Түркология илиминде болсо лексикалык стратификация маселелерине байланыштуу айрым негиздүү ойлор түрк тилдеринин лексикасын салыштырма аспектиден изилдөөгө алган белгилүү түрколог К.М.Мусаевдин эмгегинде көтөрүлөт. Анын 1975-жылы жарык көргөн “Лексика тюркских

языков в сравнительном освещении” деген монографиясында батыш кыпчак тилдеринин лексикасы башка топтогу түрк тилдеринин материалдарына салыштырылып каралат. Эмгекте лексикалык айрым белгилерге жана морфологиялык критерийге таянуу менен, түрк тилдеринин кыпчак тобун ич ара чыгыш кыпчак, түндүк кыпчак жана батыш кыпчак тилдери деп үч топко ажыратып, анын ичинен батыш кыпчак тилдериндеги жаныбарлардын жана алардын денемүчө аталыштарын, өсүмдүк аталыштарын, тууганчылык терминдерин, жуманын күн аталыштарын, сын атоочторду жана этиштердин лексика-грамматикалык белгилерин изилдөөгө алып, андай аталыштардын этномаданий табиятына көңүл бурат. Ареалдык критерийге таянуу менен, батыш кыпчак тилдериндеги лексикалык катмарларды түрк катмары, кабыл алынган катмар жана белгисиз катмар деп үч чоң стратка, бул катмарлар дагы ич ара майда катмарларга ажыратылат. Арийне, аталган эмгекте тилдин лексикасындагы сөздөрдү тарыхый-этимологиялык же лексика-семантикалык жактан стратификациялоонун конкреттүү моделдери, сөздөрдү лексика-семантикалык топторго ажыратуунун принциптери менен критерийлери изилдөөнүн максатына кирбегендиктен көрсөтүлбөгөн.

Түркологияда лексикалык стратификациянын айрым теориялык жоболорун М.С.Салимов, Б.Бафоев, Б.Я.Яриев, Н.Р.Ахматов, Ш.Т.Каримов, Г.Н.Аскерова, А.Х.Алеева, С.Турсунов, Ш.Махмадмурадов, И.Насыров, А.Ибрагимова ж.б. окумуштуулар көрсөтүшүп, байыркы жазма эстеликтердин жана фольклордук чыгармалардын тилин изилдөөдө кээ бир принциптерин колдонушкан. Маселен, Б.Бафоевдин “Лексика произведений Алишера Навои” деген изилдөөсүндө сөздөр генеалогиялык аспектиде каралып, Алишер, Лутфи, Атаи, Саккаки, Гадаи, Хусейнинин чыгармаларындагы кабыл алынган сөздөрдүн активдүү, пассивдүү орун алуусунун салыштырмалуу пайыздык көрсөткүчтөрү, статистикасы берилип, көөнө өзбек тилине, араб, тажик-перс, байыркы грек, монгол-өзбек тилдерине мүнөздүү сөздөр морфологиялык жана семантикалык (деривациялык) критерийлерге таянуу аркылуу бөлүштүрөт. Жеке сөздү лексика-семантикалык варианты боюнча, лексика-семантикалык группадагы сөздөрдү полисемиялык, синонимиялык, омонимиялык, антонимдик категориялары боюнча жиктейт. Ал эми анын чыгармаларындагы лексикалык составды тематикалык жактан 34 топко ажыратып, ал топко кирген сөздөрдү санап көрсөтүү менен чектелет. Демек, мында жалпы лексиканы эле

эмес, тематикалык жеке сөздү дагы стратификациялоого боло тургандыгы көрсөтүлөт.

Туркологияда ушундай маселелер Я.С.Ахметгалеева, З.Т.Гаджиева, Б.Сагындыков, О.В.Субракова, Т.А.Абдуллаев, Р.А.Закиров, С.Т.Кочарли, С.Г.Мехтиева, М.Г.Пайизов, Р.Х.Халикова, З.А.Ализаде ж.б. окумуштуулардын илимий эмгектеринде да көтөрүлөт. Бирок бул эмгектердеги бөлүштүрүү атайын аныкталган принцип-критерийлерге таянылбастан, шарттуу түрдө гана жүргүзүлөт. Бирок 20-кылымдын токсонунчу жылдарына чейин тигил же бул сөздү лексика-семантикалык же тематикалык топко бириктирүүнүн, лексиканы хронологиясы же генетикасы боюнча страттарга ажыратуунун илимий-теориялык негиздери менен принциптери жана критерийлери жыйынтыктуу изилденип, такталган эмес, б.а. изилдөөлөрдүн максат-маңызы система-структуралык, структура-функционалдык принциптердин негизинде жүргүзүлгөн.

Туркологияда айрыкча лексикалык стратификациялоонун теориялык жана практикалык негиздерин иштеп чыгуу тенденциясы 20-кылымдын 90-жылдарынан кийин гана колго алына баштаган. Алсак, 1992-жылы Н.Егоровдун “Проблемы генетической и хронотопологической стратификации лексики чувашского языка и теория булгаро-чувашской этноязыковой преемственности” аттуу изилдөөсүндө лексикалык стратификациялоонун бир катар олуттуу маселелери, башкача айтканда, чуваш тилинин лексикалык курамын генетикалык жана хроно-топологиялык стратификациялоого байланыштуу проблемалары көтөрүлөт. Аталган иште тилдин лексикасына генетикалык стратификация жүргүзүү үчүн, алды менен, төл жана кабыл алынган сөздөрдүн катмарын аныктап алуунун зарылдыгын көрсөтөт. Аныкталган төл лексикага генетикалык стратификация жүргүзүү үчүн биринчи баба тилден калган катмар менен тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнөн пайда болгон кийинки лексикалык бирдиктерди ажыратып алуу керектигин белгилейт. Ал эми кабыл алынган катмарды генетикалык стратификациялоо үчүн алгач кабыл алуулардын катарын аныктоо жана аларды текшерүү (верификация) керектигин, андан кийин андай кабыл алуулардын тике булактарын жана ага ортомчулук кызматты аткарган тилди аныктоонун зарылдыгын эскертет. Мына ушундай ыкмада лексиканын генетикалык страттары аныкталгандан кийин, ар бир лексикалык бирдикке этимологиялык териштирүү жүргүзүп, тарыхый-этимологиялык анализдөө ыкмасы менен жеке стратка мүнөздүү болгон лингвистикалык (фонетикалык, морфологиялык, семантикалык) жана экстралингвистикалык (тарыхый-маданий, ареалдык-географиялык, хронологиялык ж.б.) закон ченемдүү көрүнүштөрү аныкталып, тигил же бул сөздүн аныкталган катмарга тиешелүүлүгү белгилүү болот. Ушундай критерийлердин негизинде чуваш тилиндеги лексикалык катмарды өздөштүрүлгөн индо-ирандык, чыгыш ирандык, аландык, пермдик,

кыпчактык, перстик, араптык, монголдук, марийлик, мордовалык, казан-татардык, мишар-татардык жана орустук деп 13 катмарга стратификациялайт.

Н.Егоров генетикалык стратификациялоо процессинде төл лексика алгач этноареалдык критерий аркылуу да аныкталарын кошумчалап, эгер изилдөөгө алынган сөз бардык тектеш тилдерде орун ала турган болсо, анда төл сөз катары эсептөөгө боло турганын, ошол эле учурда кабыл алынган сөз дагы кээде алгачкы туруктуу ареалдык картинаны бузуп коерун эскертет. Стратификациялоонун кийинки этабында фонетикалык критерий аркылуу анализге алынган бирдиктин төл же кабыл алынган сөз экендигин так аныктоого жана айрым моменттерде хронологиясын дагы тактоого болорун белгилей келип, өзгөчө фонетикалык корреляцияга басым жасоону сунуштайт. Мисалы, “алтайлык” $p > z$ (ротацизм): түрк тилдеринде $z =$ чуваш тилинде p (**өкүз = вакар**) же “л”чылдык (ламбдаизм): түрк тилдеринде $ш =$ чуваш тилинде $л$ (**тааш = чул, тиш = шал**) ж.б.у.с. фонетикалык кубулуштарды көрсөтөт. Эгерде лексикадагы сөздүн генетикалык башатын аныктоо процессинде талаш жараткан учурлар болуп калса, стратификациянын морфологиялык критерийи да жардам бериши мүмкүн экени, бирок ал критерийдин эффективдүүлүгү фонетикалык критерийге караганда төмөн экендиги белгиленет. Маселен, чуваш тилиндеги зат атооч сөздөрдөгү $-к$ ($-ак/-ек, -ка/-ке, -ах/-ех$) мүчөсү башка түрк тилдеринде орун албастыгына (түрк тилдеринде $көмүр > камрак, кеча > качака$ “коза”) тилдик фактылар алынып, аталган элементтин прото-булгар мезгилинен тартып орун алып баштаганына негиз катары таянуу менен, аны көөнө чуваштык элемент экенин далилдейт.

Н.Егоров чуваш тилинин лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялоодо венгер изилдөөчүсү А.Рона-Гаш тарабынан чуваш тилинин тарыхын доорлорго ажыратуунун принцибин негизге алуу менен прото-түрк доору (б.з.ч. 1 миң жылдыктын жарымына чейин), огур доору (б.з.ч. 1 миң жылдыктын ортосунан б.з. башына чейин), оногур доору (б.з. башынан б.з. 3-кылымына чейин), байыркы булгар доору (4-7-кылымдар), орто булгар доору (8-16-кылымдар), жаңы булгар (чуваш) доору (1551-жылдан тартып) деп 6 страттык доорго бөлүштүрөт [1, 32-33-б.].

Демек, лексиканы хроно-топологиялык жактан стратификациялоодо лексиканын тарыхый өнүгүү доорлору менен алардын тилде пайда болуу ордуна негизги көңүл бурулат. Бул страттарга мүнөздүү сөздөрдү аныктоодо салыштырма-тарыхый метод колдонулуп, монгол, енисей, венгер, осетин, болгар, фин-угор, чыгыш славян, татар, башкыр тилдеринин факты-материалдары менен тастыкталат.

Ушундай багытка жакындашкан изилдөө Ж.К.Гуймебаевдин “Теоретические принципы историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей” (2008-жыл) аттуу изилдөөсүндө да улантылып, түрк-монгол, казак-

монгол тилдик байланыштарына лингвистикалык жана тарыхый-стратификациялык изилдөө жүргүзүлгөн. Изилдөөчүнүн ою боюнча алтай бүлөсүндөгү тилдердеги өздөштүрүлгөн сөздөрдүн катмарын биринчи аныктап алып, анан нукура төл сөздөрдү изилдөө керек деп эсептейт. Ал эми аларды этимологиясын аныктоодо сөздүн маанилик мазмунундагы, семантикасындагы тарыхый өзгөрүүсүн эске алуу керектигин белгилейт. Тарыхый маалыматтарга таянып түрк тилдеринин өнүгүү мезгилдерин хронологиялык жактан “прото-түрк доору (белгисиз замандан алгачкы темир дооруна чейин) – прото-түрк тилинин калыптанышы жана өнүгүүсү. Андан кийинки этаптарды эки мезгилге бөлөт: чыгыш ирандык идиомалар менен интерстраттык контакттар (б.з.ч. 2 миң жылдыктын аягы) менен чыгыш ирандык субстраттын ассимиляциялык жана Р тилдүү огур тобунун пайда болушу (б.з.ч. миң жылдыктын биринчи кылымдары), огур доору (б.з.ч. 15-8-кылымдар) – Орто Азия талааларындагы Р тилдүү түрктөрдүн таралуу эпохасы, хун (сюнну) доору (б.з.ч. 3 – б.з. 4-кылымдары), байыркы түрк доору (б.з. 5 – 12-кылымдары), орто түрк доору (13-16-кылымдар), жаңы түрк доору (17-19-кылымдар), жаңы доор (20-21-кылымдар)” [2, 18-б.] деп 7 негизги доорго бөлөт.

Айрым учурларда фонетикалык, морфологиялык, семантикалык, маданий-тарыхый ж.б. тилдик бирдиктерге ажырата алуучу (релевантуу) критерийлерди дагы зарылдыгына жараша колдонууга болорун белгилеп өтөт. Казак тилинин лексикалык фондун монгол сөздөрүнөн бөлүп алуу (сепарация) процессинде ареалдык-географиялык фактор эске алынган.

Арийне, аталган изилдөөчү тарабынан казак-монгол тилдик байланыштарынын изилденишинде лексикага хроно-топологиялык стратификация жүргүзүүнүн жол-жоболору менен принцип-критерийлери так сунушталбастан, аталган маселенин тил илиминде али колго алына электиги гана эскертилет. Эмгекте Ж.К.Туймебаев түрк-монгол лексикасына орток сөздөрдү стратификациялоодо Н.Егоров тарабынан практикаланган айрым принцип-критерийлерден пайдалангандыгы ачык байкалып турат. Тактап айтканда, фонетикалык принцип (корреляция) жана ареалдык-географиялык критерий, морфологиялык критерий ж.б. Бирок Н.Егоровдун аталган эмгегинде лексикалык бирдиктин төл же кабыл алынган сөз экенин, хронологиясын тактоо процесси фонетикалык критерий аркылуу аныкталары көрсөтүлсө, Ж.К.Туймебаевде түрк жана монгол сөздөрүн ажыратуу процессин фонетикалык принцип менен жүргүзүү керек деп белгиленет.

Түркологияда лингвистикалык стратификациянын кеңейиши менен жеке чыгармалардын тилин стратификациялоо проблемалары да колго алына

баштады. Алсак, С.А.Тулеубаеванын “Стратификация языковой личности аль-Фараби в сравнительно-исторической парадигме” деген темадагы изилдөөсүндө аль-Фарабинин трактаттарынын илим тармагындагы тарыхы, аларды башка тилдерге которуунун өзгөчөлүктөрү жана практикада аталган аалымдын чыгармаларынын коомдо аткарган ролуна функционалдык стратификация жүргүзүлөт. Бирок аталган изилдөөдө анын чыгармаларынын колдонулуш жана изилдениш чөйрөсүнө өзгөчө көңүл бурулуп, булак таануучулук (источниковедение) жагдайындагы изилдөө болуп калган. Кыскасы, изилдөөнүн максатына жараша Аль-Фарабинин трактаттарынын лексикасы толук көрсөтүлбөй, араб тилине ыңгайлашкан грамматикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө гана басым жасалып, чыгармаларынын (трактаттарынын) тили конкреттүү страттарга жиктелбейт. Ошондой болсо дагы аталган иш бир эле тилдин лексикасына гана эмес, жеке тарыхый инсандын жана фольклордук чыгармалардын тилине дагы стратификациялык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө боло турганын далилдеди.

Ошентип, жыл өткөн сайын стратификация теориясынын функционалдык чөйрөсү кеңейип, тилге, тилдин лексикасына, байыркы жазма эстеликтердин жана көркөм чыгармалардын тилине, фольклордук чыгармалардын тилине, ал эмес жеке инсандын тилине же жеке сөзгө да стратификация жүргүзүүгө боло турганы аныкталды. Дүйнөлүк тил илиминдеги стратификация теориясынын маселелерин иликтөө традициясы түркологияда да улантылып, айрыкча лексикалык жана семантикалык стратификациянын жоболору, принцип-критерийлери иштелип чыгып, аларды изилдөө максаттарына жараша колдонуунун натыйжасы аталган багыттагы изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүнө жол ачты.

Адабияттар:

1. Егоров, Н.И. Проблемы генетической и хронологической стратификации лексики чувашского языка и теория болгаро-чувашской этноязыковой преемственности [Текст]: науч. докл. ... д-ра филол. наук /Н.И.Егоров. – Алма-Ата, 1992. – 82 с.
2. Туймебаев, Ж.К. Теоретические принципы и историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ж.К.Туймебаев. –Астана, 2008. – 47 с
3. Тулеубаева, С.А. Стратификация языковой личности аль-Фараби в сравнительно-исторической парадигме [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / С.А.Тулеубаева. – Астана, 2010. – 56 с.
4. Мусаев, К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении [Текст]/К.М.Мусаев.– М.: Наука, 1975.–356 с.
5. Бафоев, Б. Лексика произведений Алишера Навои [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Б.Бафоев. – Ташкент, 1989. – 44 с.

Рецензент: д.ф.н., профессор Токоев Т.